

**PERFORMATIV FE'LLAR VA ULARNING O'ZBEK MULOQOT
MADANIYATIDAGI O'RNI****Mo'minova Dildora Eshmamat qizi**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Filologiya va tillarni (o'zbek tili)
yo'nalishi 4-bosqich talabasi

E-mail: dildoramuminova04@gmail.com

Annotatsiya: Pragmalingvistik tadqiqotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan performativlik nazariyasi o'zbek tilshunosligida fe'lning nafaqat harakatni ifodalovchi, balki harakatni amalga oshiruvchi tabiatini ochib beradi. Performativ fe'llar o'ziga xos lisoniy hodisa bo'lib, ularning talaffuz qilinishi muayyan bir ijtimoiy, huquqiy yoki diniy voqelikning yuzaga kelishini anglatadi. Ya'ni, bu fe'llar borliqdagi mavjud holatni shunchaki tasvirlamaydi, balki nutqning aynan o'sha lahzasida yangi bir holatni yaratadi. O'zbek muloqot madaniyatida performativlik tushunchasi milliy mentalitet, an'analar va ijtimoiy tartib-qoidalar bilan uzviy bog'liq bo'lib, fe'lning bu turi muloqotning institutsional va norasmiy darajalarida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Performativ akt muvaffaqiyatli amalga oshishi uchun so'zlovchi ma'lum bir vakolatga ega bo'lishi, nutqiy vaziyat tegishli talablarga javob berishi va eng muhimi, fe'lning birinchi shaxs hozirgi zamon shaklida qo'llanilishi lozim.

Kalit so'zlar: performativ, muloqot, madaniyat, fe'llar, pragmalingvistika

Kirish

O'zbek tilida performativ fe'llarning eng yorqin namunalari rasmiy-idoraviy muloqotda va huquqiy munosabatlarda kuzatiladi. Masalan, "tayinlayman", "tasdiqlayman", "buyuraman", "lavozimidan ozod etaman" kabi fe'llar ishtirokidagi gaplar o'qib eshittirilgan lahzadan boshlab rasmiy kuchga kiradi. Bu yerda fe'lning pragmatik quvvati shundaki, so'zlovchi (masalan, rahbar) bu so'zlarni aytish orqali tinglovchining ijtimoiy maqomini o'zgartiradi. Performativlikning bu turi o'zbek tilida qat'iy uslubiy qoliplarga ega bo'lib, u muloqotning mas'uliyatli va tartibga solinganligini ta'minlaydi. Agar ushbu fe'llar uchinchi shaxs shaklida yoki o'tgan zamonda qo'llanilsa ("tayinladi"), u holda performativlik xususiyati yo'qoladi va shunchaki o'tmishdagi fakt haqidagi xabarga (konstativga) aylanadi. Demak, performativ fe'lning lisoniy tabiati bevosita "shu yerda va hozir" prinsipi asosida ishlaydi.

Asosiy qism

O'zbek muloqot madaniyatining o'ziga xos jihati shundaki, unda diniy-ma'rifiy va an'anaviy performativlar juda katta o'rin egallaydi. Nikoh marosimidagi "qabul qildim", fотиha berishdagi "oq fотиha beraman", duo jarayonidagi "omad tilayman" yoki lafz qilishdagi "va'da beraman" kabi fe'llar xalqimizning ma'naviy hayotida kuchli pragmatik ahamiyatga ega. Ayniqsa, o'zbek xalqi uchun "lafz" tushunchasi muqaddas hisoblanib, "va'da beraman" fe'li aytilganidan so'ng so'zlovchi zimmasiga ulkan axloqiy majburiyat yuklanadi. Bu jarayonda fe'l shunchaki lisoniy birlik bo'lib qolmay, shaxsning ijtimoiy obro'sini belgilovchi mezon vazifasini o'taydi. Shuningdek, "kechiraman" yoki "rizolik beraman" kabi fe'llar insonlar o'rtasidagi nizolarni bartaraf etuvchi va ruhiy muvozanatni tiklovchi pragmatik qudratga ega.

Performativ fe'llarning o'zbek tilidagi yana bir qatlami — bu ijtimoiy etiket bilan bog'liq bo'lgan birliklardir. "Rahmat aytaman", "tabriklayman", "uzr so'rayman" kabi fe'llar so'zlovchining ichki kechinmalarini tashqi olamga chiqarish bilan birga, suhbatdoshlar o'rtasidagi ijobiy emotsional aloqani mustahkamlaydi. O'zbek muloqotida bu fe'llar ko'pincha kuchaytirgichlar bilan birga qo'llaniladi ("Chin dildan tabriklayman"), bu esa performativ aktning illokutiv kuchini yanada oshiradi. Performativlik bu yerda lisoniy shaxsning madaniyatini, uning jamiyatdagi o'rnini va muloqot strategiyasini qanchalik to'g'ri tuza olishini ko'rsatadi. Ushbu fe'llarning o'rinli qo'llanilishi muloqotdagi nizolarning oldini oladi va o'zaro hurmat muhitini yaratadi.

Badiiy diskursda performativ fe'llar qahramonlar xarakterini ochib berishda muhim stilistik vositaga aylanadi. O'zbek adabiyoti namunalarida, masalan, ota-onaning farzandiga "oq qildim" deyishi yoki podshohning "qatl etilsin" deb hukm chiqarishi doston va romanlarda voqealar rivojini butunlay o'zgartirib yuboruvchi performativ harakatlar hisoblanadi. Bu yerda fe'lning pragmatikasi badiiy syujetni harakatlantiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Performativ fe'llarning bunday ta'sir kuchi ularning lisoniy tizimda alohida maqomga ega ekanligidan dalolat beradi. Ular so'zning "sehrli" qudratini, ya'ni so'z orqali dunyoni o'zgartirish mumkinligini ilmiy va amaliy jihatdan isbotlovchi birliklardir.

O'zbek xalqining milliy-ma'naviy qadriyatlari va lisoniy dunyoqarashida duo, olqish va qarg'ishlar shunchaki hissiyot ifodasi emas, balki kuchli pragmatik quvvatga ega bo'lgan nutqiy aktlar, aniqrog'i, o'ziga xos performativlar hisoblanadi. Performativlik nazariyasi nuqtai nazaridan qaraganda, ushbu janrlar aytilgan lahzada so'zlovchi tomonidan subyektiv voqelikni o'zgartirishga, tinglovchining kelajakdagi holatiga metafizik yoki ijtimoiy ta'sir o'tkazishga qaratilgan bo'ladi. O'zbek muloqot

madaniyatida soʻzning "duosi" va "nafasining xosiyati"ga boʻlgan ishonch shunchalik kuchliki, bu birliklar nutqiy jarayonda qatʼiy lisoniy qoliplar va ijtimoiy shart-sharoitlar asosida amalga oshadi. Duo va olqishlar ijobiy yoʻnaltirilgan performativlar boʻlib, muloqotda hamkorlik tamoyilini mustahkamlasa, qargʻishlar agressiv va destruktiv nutqiy akt sifatida muloqotning inqirozli holatlarini ifodalaydi.

Duo va olqishlar oʻzbek tilida asosan buyruq-istak mayli shaklidagi feʼllar orqali moddiylashadi. Masalan, "Umringiz uzoq boʻlsin", "Kopayib koʻp boʻling", "Baxtli boʻling" kabi birikmalarda feʼl uchinchi shaxsda boʻlsa-da, pragmatik jihatdan soʻzlovchining lisoniy harakati sifatida namoyon boʻladi. Duo aktining performativlik xususiyati uning aytilishi bilan subyekt (soʻzlovchi) va obyekt (tinglovchi) oʻrtasida lisoniy "omonat" yoki "oq yoʻl" yaratilishida koʻrinadi. Oʻzbek xalqi muloqotida duo muloqotni yakunlovchi yoki yangi bir ishga ruxsat beruvchi ("oq fotiha beraman") markaziy element hisoblanadi. Bu yerda feʼlning pragmatikasi soʻzlovchining yoshi, ijtimoiy mavqeyi va maʼnaviy huquqi bilan bevosita bogʻliqdir; yaʼni kichikning kattaga duo berishi lisoniy etiketda nomutanosiblikni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa performativ aktning muvaffaqiyatiga taʼsir qiladi.

Qargʻishlar esa duo va olqishlarning antitezasidir va ular ham xuddi shunday performativ tabiatga ega. Qargʻish aktida soʻzlovchi til orqali tinglovchining taqdiriga salbiy taʼsir oʻtkazishni niyat qiladi. "Koʻrmay ket", "Yer yutsin", "Zaril boʻl" kabi feʼlli birikmalar pragmatik nuqtai nazardan qatʼiy illokutiv kuchga ega. Oʻzbek muloqotida qargʻishlardan foydalanish odatda ekstremal emotsional holatlar, adolatsizlikka uchraganda yoki kuchli nafrat vaziyatlarida yuzaga keladi. Ushbu nutqiy aktlarning performativligi shundaki, soʻzlovchi oʻz gapi orqali yomonlikni "chaqiradi" va bu harakatning oʻzi nutqiy vaziyatda lisoniy jazo mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Qargʻishlar oʻzbek tilshunosligida feʼl pragmatikasining ekspressiv-destruktiv qatlamini oʻrganishda boy material beradi.

Xulosa

Ushbu janrlarning performativligi ularning lisoniy qurilishida ham yaqqol koʻrinadi. Duo va qargʻishlarda feʼllar koʻpincha qatʼiy barqaror birikmalar tarkibida keladi va ular oʻzgarishga moyil emas. Bu esa ularning marosimiy va formulali xarakterini koʻrsatadi. Soʻzlovchi tayyor lisoniy qoliplardan foydalangan holda oʻzining pragmatik maqsadini tez va samarali amalga oshiradi. Masalan, mehmonga borilganda aytiladigan "Kosa-tovogʻingiz tilladan boʻlsin" olqishi uy egasiga boʻlgan minnatdorchilikning eng yuqori darajasini ifodalaydi. Bu yerda feʼl nafaqat tilak bildiradi, balki muloqot ishtirokchilari oʻrtasidagi ijtimoiy aloqani muqaddaslik

darajasiga ko'taradi. Performativlikning bu turi o'zbek xalqining so'zga bo'lgan munosabati naqadar chuqur ekanligini isbotlaydi.

Duo va qarg'ishlarning pragmatik samaradorligi ularning qaysi vaziyatda va kim tomonidan aytilishiga ham bog'liqdir. O'zbeklarda "Ota duosi — o'q", "Ona qarg'ishi — uradi" kabi naqlar bejiz emas. Bu lisoniy shaxsning ijtimoiy roli performativ aktning kuchini belgilashini ko'rsatadi. Bitiruv malakaviy ishining ushbu bo'limida duo va qarg'ishlarni fe'l pragmatikasi nuqtai nazaridan tahlil qilish, tilimizning milliy mentalitet bilan qanchalik bog'liqligini ochib beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, fe'llar bu o'rinda shunchaki grammatik qurilma emas, balki insonning ruhiy-ma'naviy quvvatini tashuvchi va boshqalarga yo'naltiruvchi qudratli lisoniy vositadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ashurova D.U. Matn pragmatikasi. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford, 1962.
3. Bazarova D. O'zbek tili fe'llarining valentlik tahlili. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini. – Toshkent: Fan, 2001.
5. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.
6. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge University Press, 1983.
7. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Meriyus, 2017.
8. Mahmudov N. So'z estetikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
9. Mamatov A. Antropolingvistika asoslari. – Toshkent, 2012.
10. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. – Oxford: Blackwell, 2001.
11. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3 jildlik. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
12. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. – Toshkent: O'zME, 2006-2008.
13. Qurbonova M., Yo'ldoshev M. Matn tilshunosligi. – Toshkent: Universitet, 2014.
14. Rahmatullayev Sh. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Universitet, 1999.
15. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.
16. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
17. Sayidrahimov A. Fe'l zamonlarining pragmatik ko'chishi. – Farg'ona, 2021.
18. Searle J.R. Speech Acts. – Cambridge, 1969.
19. Shahobiddinova Sh. O'zbek tili morfologiyasi: sistema va struktura. – Andijon, 2015.
20. Toirov M. O'zbek nutqiy etiketining pragmatik xususiyatlari. – Toshkent, 2010.

21. Tursunov U., Muxtorov J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
22. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013.
23. Yo'ldoshev B. O'zbek pragmalolingvistikasi asoslari. – Samarqand, 2019.